

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

SH. SEYTOVTÍN «XALQABAD» ROMANÍNDA SINONIM HÁM ANTONIMLERDİN STILLIK ÓZGESHELİKLERI

A. Abdiev – *filologiya ilimlerinin kandidatu, docent*

A. Tolibaev – *magistrant*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutu

Tayanch so'zlar: badiiy asar tili, lug'at tarkibi, sinonim, antonim, frazeologik sinonim.

Ключевые слова: язык художественной литературы, структура словаря, синоним, антоним, фразеологический синоним.

Key words: the language of fiction, the structure of dictionary, synonym, antonym, phraseological synonym.

Kórkem shıǵarma ushın sóz mánilerine tiyisli jaǵdaylardın biri sózdiń sinonimlik mánileri bolıp esaplanadı. Sonıń ushın da tilimizde mánilik jaqtan bir-birine jaqın sózlerdiń toparı kóp. Biraq sol mániles sózlerdiń ózine tán ózgesheligi, ayırıqshalıǵı bolatuǵınlıǵı sózsiz. Bunday sinonimlik mániler shıǵarma tiliniń kórkemligin hám obrazlardın ózinsheligin támiyinlewde úlken áhmiyetke iye boladı [1]. Belgili jazıwshı Sh. Seytov dóretywshiligi ayırıqsha óziniń milliy ózgesheligi menen ayırılıp turadı. Onıń shıǵarmaları qaraqalpaq tiliniń leksikalıq baylıǵınan sheberlik penen paydalana alıwı menen stillik jaqtan ózgeshelikke iye. Jazıwshınıń shıǵarmaları ádebiyattanıw ilimi kóz qarasınan bir qansha izertleniwine qaramastan, shıǵarmaların leksikası, tillik ózgeshelikleri qaraqalpaq til biliminde házirge shekem arnawlı úyrenilmedi. Jazıwshınıń shıǵarmaların leksikası tereń hám hár tárepleme úyreniw házirgi dáwir ushın áhmiyetli, sebebi, Sh. Seytov shıǵarmaların leksikası oǵada baylıǵı, bayanlawdaǵı semantikalıq, stillik ózgeshelikleri menen ajralıp turadı. Mısallar: Nege sóylemeysen lal bolıp qaldıń ba? (I.10). Házirshe mayday bolsa da bir jábdilesip ala bereyik, soń biriktiriw qıyın emes, – dep atır edi baǵanaǵı Sayımbet (I.15). Izbasqan, ádep, hayran qaldı, soń ájeplendi (I. 84). Orıssha oqıtqanı qalay! Meshitte orıssha oqıtıp bola ma! Onda gilti bermeymen, el sheshsin onı, xalıq sheshsin... (I. 87).

Joqarıda keltirilgen mısallardaǵı sóylemew – lal bolıp qalıw, biriktiriw – jábdilesiw, hayran qalıw – ájepleniw, el – xalıq sózleriniń mánileri bir-birine jaqın. Degen menen bul sózler jazıwshı tárepińen eki mánilik ottenok penen qollanıw tur hám bir-biri menen mánilesligi boyınsha birlesip kele aladı. Biraq olardıń uluwma mánisi ortaq bolǵanı menen birewinde bar mání ayırıqshalıǵı ekinshisinen tabılmaıtuǵını ózinen-ózi belgili bolıp turǵanday seziledi.

Al, qaraqalpaq tilindegi sinonimlerdi mánisi jaǵınan bir-birine jaqın bolǵanı menen olardı qálegen jerde almastrıp qollanıw kete beretuǵın sózler dep qarawǵa bolmaydı. Olar tek bir-biri menen bir mánilesligi jaǵınan birlesip keletuǵın bolsa, al olar ushın ulıwma mání ortaq bolǵanı menen olardıń hár biri ózinshe ózgeshelikke iye bolıp otıradı. Jazıwshınıń «Xalqabad» romanındaǵı bazı bir sózler qálegen jayda da bir-biriniń sinonimi bolıp kele beredi. Olar jeke turǵanda da, tekst ishinde de sinonim bolıp tura-tuǵınlıǵı sezilip turadı. Mısallar: Nashar tuqımına názerim túspegenine neshe jıl boldı eken... – dep barmaǵın búgip esaplay basladı (III.15). Shıra óshken soń da sawsaqların qabırǵalarında oynatıp: «azıp ketipseń kempir» dedi (III.97). Kózine taǵı tútini burqıraǵan zawıt eleslep, qıyalǵa berilip júrgeninde ádep, aldap-suwap, Allash degen batıraqtı óltirtti. – Sol oyınǵa dáslep kirgeni eken, soń basın tartıp alıwdı oylayman degeninshe qorqıtıp-úrkıtip-aq bir-eki, húkimet bilse atıp jibergendey qılmıstı isletip tasladı (III. 9).

Berilgen mısallardaǵı «barmaq – sawsaq», «ádep – dáslep» sózleri jeke turıp ta sinonim bola aladı. Al, romanda qollanılǵan geypara sózler tek anaw yamasa minaw konteksttiń ishinde belgili bir mánisinde ǵana ekinshi sóz benen sinonim bola aladı. Mısallar: Basqalar da ayttı,

Sayımbette sayradı, oǵan sayraw jır ma (III. 27). Qurban qáhári qattı jadıraǵan jazınan túnergen qısı kóptey kórinetuǵın qayǵısın da, súyinishin de kópke ayta bermeytuǵın, az sózli sózge olaq, kóterip soqpayı basım, tuyıq adam (III.39.). Mısallarda keltirilgen «aytıw – sayraw», «az sózli – tuyıq» sózleri sózdiń kóp mánili, awıspalı mánileri tiykarında payda bolǵan sinonimlerden esaplanadı.

Tilimizdegi sinonimler jasalıwı jaǵınan kóp ǵana ishki nızamlılıqlarǵa iye. Sinonimlerdiń ádewir bólegin frazeologizmderden jasalǵan sinonimler quraydı. «Xalqabad» romanında da frazeologizmderden jasalǵan sinonimler kóp qollanılǵanlıǵınıń gúwası bolamız. Bunday sinonimlerdiń ayırıqshalıǵı jay sózlerge qaraǵanda ótkir seziledi. Mısallar: Házir negedur, sonıń baǵınbaytuǵını da, tuwmaytuǵını da, esine túsip atır, esine túsken sayın jinin tırıtırıp, ashıwın keltirip atır (III. 91). Mańlayın quraqlı dastıqqa berip, dústómenine jatırǵan Tolıbay tım-tırıs usıladı oylap atır, biraq, xatlanbaytuǵın bolıp shıqsam she, meniń bay degen tuqımında bolǵan emes, peshanam menen qabaq jarıp tapqan malımda kimniń haqı bar, jurt qol qabartıp tapsa, men mańlay sızlatıp taptım (I.37). Kórgen-bilgenin jazdırmaytuǵın qatıqlaqlıǵı taǵı bar (I.15).

Bul frazeologiyalıq sinonimlerdiń emocionallıq mánisi jay sózden bolǵan jubaylardın mánisine qaraǵanda oǵada ótkir ekenligi belgili. Sonlıqtan da «Xalqabad» romanında frazeologiyalıq sinonimler ayırıqsha orın iyeleydi. Sol arqalı jazıwshı aytayın degen oy-pikiriniń obrazlılıǵına erisken. Frazeologiyalıq sinonimlerde absolyut sinonimiya bolmaydı. Mánisi óz ara teppe-teń keletuǵın frazeologiyalıq sinonimler tilde az ushırasadı.

«Xalqabad» romanında ayırım sinonim sózlerdiń basqa tilden kirgen jubayların tawıp sheber qollanǵanın kóremiz. Mısallar: Men nızamǵa ǵılap isletpeymen! – dep kerekli boldı Jaqan. – Meyli zákúni menen-aq júre bereyik (II, 76). Izbasqan ataman Filchepte júz bası bolǵanında siz oǵan atqosshı yaǵnıy adyutant bolǵansız (II. 86). Bunda jazıwshı dáwir koloritin beriwde hám qaharmannıń xarakterin jaratıwda sırttan kirgen sózlerdi orınlı paydalanǵanın kóremiz.

«Xalqabad» romanında qollanılǵan sinonim sózlerdi izertlew nátiyjesinde frazeologiyalıq sinonim sózler kóplep ushırasatuǵınlıǵı jáne de avtor kontekstli sinonimlerden puqta paydalanǵanlıǵı, qaharman xarakterin, dáwir nápesin beriw ushın rus tili hám basqa da tillerden kirgen sózlerden de qaharman tilinde utımlı qollanılǵanlıǵın gúwası bolamız. Sinonimlerdi qollanıw arqalı shıǵarmanıń tillik ózgeshelikleri, mánilik jaqtan ótkirliǵı ele de artqan.

Jazıwshı Sh. Seytovtıń «Xalqabad» romanında antonim sózler de ushırasadı. Olar tiykarınan adamnıń minez-qulqı, háreketi, hal-jaǵdayı, orın, waqıt, keńislik hám abstrakt túsiniklerdi ańlatıw ushın qollanılǵan. Olar tómendegi sóz shaqaplarınan jasalǵan:

1. Atlıqlardan jasalǵan antonimler. Qaysı xalıqtıń tilin alıp qarasaq ta, olarda atlıq sózlerdiń oǵada kóp ekenligin kóremiz. Qaraqalpaq tilinde de atlıqlardıń sanı kóp. Atlıqlar quramında antonimiya qubılısı kóplep ushırasadı. Til bilimindegi atlıq antonimlerdiń, joqarıda kórsetilgen sıyaqlı, toparlarǵa bóliniw qaraqalpaq tilindegi atlıq antonimler ushın da qollanıwǵa boladı. Shıǵarmada qaraqalpaq

tilindegi atlıqlardan jasalğan antonimlerdi leksikalıq mánisi jaǵınan tómendegidey toparlarǵa bólip úyrendik.

a) Adamlardıń sociallıq turmısına baylanıslı túsiniklerdi ańlatıwshı atlıqlardan bolǵan antonimler. Mısalı: «Bessarı» qıshlaǵınıń bári shunıń malayı, ol otırǵan xan! (II, 66).

á) Adamlardıń óz ara múnásibetin ańlatıwshı atlıqlardan bolǵan antonimler. Mısalı: – Kim de kim milletke, urıwǵa, awıl-aymaqqa tartsa bizge on jıldan, otız jıldan, júz jıldan keyin hám dos emes, qas! (II, 106).

b) Waqıtlıq máni bildiriwshı túsinikler menen baylanıslı bolǵan atlıqlardan jasalğan antonimler. Mısallar: Ya kúndiz, ya tünde bir tınsa eken-aw! (II, 34). «Arqa muz degen bar deydi, qısı-yazı muzı erimesemish, shuyaqlarda jasaǵanlardıń da ármanı barmeken», dep bolıp, «haw, onda paxta pispey qaladıǵo!» (II, 16). Qısı-jazı aydawǵa jiberip qoya berseń boladı (II, 31). Sol kúnleri-aq óz qolınan bir bále qılıp, simpiyıp júrgen sumıray bolmasın! degen qıyal menen nagandı shıǵarıp turıp, házir-aq janın almaqshı edi, liykin, «sháytańǵa hay berdi» (II, 11). Sen bunı bir tünde úyrene almaysan, hámme sóyte bergende mına mektepti salıp, bunda pálen jıl bala oqıtıw atıwıń keregi joq (II, 17). Qurban qáhári qattı, jadıraǵan jazınan túnergen qısı kópıey (II, 39).

g) Adamlardıń psixologiyalıq jaǵdayına, minez-qulqına baylanıslı túsiniklerdi ańlatıwshı atlıqlardan payda bolǵan antonimler. Mısallar: Qurban qáhári qattı, jadıraǵan jazınan túnergen qısı kópıey kórinetuǵın qayǵısın da, súyinishin de kópke ayta bermeytuǵın, az sózli, sózge olaq, kóterip soqpayı basım, tuyıq adam (II, 39).

ǵ) Keńisliktegi táreplerge baylanıslı túsiniklerdi ańlatıwshı atlıqlardan jasalğan antonimler. Mısallar: Shıǵısta yaponlar, batısta nemisler pıshaqtı kimge qayrap atır, álbette, baylarǵa emesǵo, bolshoylarǵa! (II, 11). Aspańǵa ushsa ayaǵınan, jerge kirse shashınan tartaman Haytmuratıń (II, 14).

d) Jınıslıqtı, tuwısqanlıqtı hám dene múshelerin ańlatıwshı atlıqlardan bolǵan antonimler. Mısallar: Erkegi de shap, qatını da shap (II, 101). Bas ta emes, ayaq ta emes, Allanazardıń aytıwı boyınsha orta nırıq shotqa urıldı (II, 81).

2. Kelbetliklerden jasalğan antonimler. Kelbetlik sózlerde antonimlik qubılıslar da ushırasadı. Bunday antonimler tómendegidey toparlarǵa bólinedi:

a) Adamlardıń xarakter ózgesheligin bildiretuǵın kelbetliklerden bolǵan antonimler. Mısallar: Yaqsı menen yamandı jurt ayıradı, men jurttan asqan kim bolıppan (II, 98). Qurban qáhári qattı, jadıraǵan jazınan túnergen qısı kópıey kórinetuǵın qayǵısın da, súyinishin de kópke ayta bermeytuǵın, az sózli, sózge olaq, kóterip soqpayı basım, tuyıq adam (II, 39). Qáhári qattı bolǵanı menen tilin tapsań, qaytıwı tez adam edi (II, 107).

á) Adamlarda tábiyiy túrde júzege keletuǵın belgilerdi bildiretuǵın kelbetliklerden jasalğan antonimler. Mısallar: Qápelimde, «shul adam nashar ma, er me, jigit pe, qarrı ma, shunı aytp ber?» dep sawalǵa tuta qoydı (II, 60).

b) Adamlardıń fiziologiyalıq jaǵdayları menen baylanıslı bolǵan kelbetliklerden jasalğan antonimler. Mısallar: Xabar soratıp, jiberilmegen áǵayınleri qalmadı,

sırá óli-tiri xabarı joq (II, 43). Qashanǵı aldınıızǵa túsip men jortaman, ólimisiz, tirimisiz – dep pázneni basıp jiberdi (II, 100).

Sunday-aq, sırttan kirgen sózler menen óz sózlik qatlamǵa tiyisli sózler de shıǵarmada antonimlik qatardı dúze alǵanın kóremiz. Mısalı: Bul endi kárlik kolxozlardı saplastırıp, taynapır xojalıqqa ótkeriw (II, 52).

3. Ráwishlerden jasalğan antonimler. Shıǵarmada házirgi qaraqalpaq tilindegi ráwishlerden jasalğan antonimlerdiń leksikalıq mánisi jaǵınan tómendegidey túrleri ushırasadı:

a) Bolıp ótken háreket yamasa belginiń waqtın bildiriwshı ráwishlerden jasalğan antonimler. Mısallar: Sol oyınǵa dáslep kirgeni eken, soń basın tartıp alıwı oylayman degenshe qorqıtıp-úrkitip-aq, bir-eki hókümet bilse atıp jibergendey qılmıstı isletip tasladı (I, 9).

á) Is-háreketiń iske asıw ornın, baǵdarın bildiriwshı ráwishlerden jasalğan antonimler. Mısallar: Bunıń páti menen páskeltektek sharbaqtıń jarma qapısı ashılıp ketip, shınjırlawlı bir iyt berman juwırıwdıń ornına arman qarap qashtı (II, 7). Sóytte de Tuwbaydan atlap ótip, japtıń bálent irashınan tómen enteledi (II, 99).

b) Háreketiń orınlanıw usılı, jaǵdayı menen baylanıslı bolǵan ráwishlerden jasalğan antonimler. Mısallar: Jam-basıńa urmaq túwe, endi basıńdı tasqa urǵannan ne payda, qátelesiw ańsat, dúzew qıyın (II, 114).

4. Feyillerden jasalğan antonimler. Romanda feyillerden jasalğan antonimlerdi leksikalıq mánisi boyınsha tómendegidey toparlarǵa bólip qaradıq.

a) Qarama-qarsı baǵdardaǵı háreketi sáwlelendiriwshı feyil antonimler. Mısallar: Traktordıń paznası artında kóterilip kiyatır edi, bardı da «salq» ettirip, Shundiýdın ózi túsirip tasladı (II, 99). Bul traktordı óshirip qashıp edi, bir waqıtta «warr» etip xodlangan dawısı esitildi (II, 99).

á) Adamlardıń óz ara múnásibetin sáwlelendiriwshı feyiller: Seni qamap taslasa, aqlay alatuǵın qúdiret joq! (II, 42).

b) Adamlardıń ruwxıy jaǵdayın sáwlelendiriwshı feyillerden jasalğan antonimler: – Hawwa, shundiýtemiz, – dedi Qudaybergen kúlip. – Biraq, jámahát, men kózi ashıqpan, kewlim sezedi! – dep, birden jılap jiberdi (II, 74).

g) Predmet halatına baylanıslı feyillerden jasalğan antonimler: Hár kúni bul álemde on mıń adam tuwılıp, on mıń adam ólediemish (II, 90).

ǵ) Bir-birine qarsı, biri ekinshisin biykarlaytuǵın háreketlerdi sáwlelendiriwshı feyillerden jasalğan antonimler: Jambasıńa urmaq túwe, endi basıńdı tasqa urǵannan ne payda, qátelesiw ańsat, dúzew qıyın (II, 114).

Antonimlerdiń shıǵarmada qollanıwı, onıń tillik ózgeshelikleriniń ele de kórkem etip beriliwine xızmet qılǵan.

Juwmaqlastırıp aytqanda, Sh.Seytovtıń «Xalqabad» roman-tetrologiyası, onıń tillik ózgeshelikleri óziniń tartımlılıǵı, sózlerdi qollanıwdaǵı jeke ózgeshelikleri, stillik ayırıqshalıǵı menen ajralıp turadı. Bunday izertlewler jazıwshınıń dóretiwshiliginin jeke stillik ózgesheligin anıqlawǵa, onıń sóz tańlaw hám qollanıw sheberligin belgilewge jaqınnan járdem beredi. Sonıń menen birge, jazıwshınıń qaraqalpaq ádebiy tili sózlik quramınıń mánilik jaqtan bayıwına qosqan úlesin anıqlawǵa boladı.

Ádebiyatlar

1. Қалендеров М. Қарақалпақ тилиндеги синонимлердің грамматикалық, структуралық хәм лексика-семантикалық өзгешеликleri. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989. 61-б.
2. Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функциональлық стильлеринин раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1973. 312-б.
3. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. – Нөкис: «Билим», 1994. 186-б.
4. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990. 88-б.
5. Сейтов Ш. «Халқабат» роман-тетрология. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1978-1990.

REZYUME. Maqolada yozuvchi Sh.Seytov «Xalqabad» roman-tetrologiyası asarining stilistik xususiyatlari haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, mazkur asardagi sinonim va antonim so'zlarning qo'llanilishi batafsil tahlil qilinadi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются стилистические особенности романа-тетрологии Ш.Сейтова «Халкабад». Также даётся подробный анализ синонимов и антонимов, употребляемых в данном произведении.

SUMMARY. The article discusses the stylistic features of the novel-tetrology by Sh. Seitov "Halkabad". A detailed analysis of synonyms and antonyms used in this work is also given.